

Katarzyna Zawilska

Zapóżyczenia francuskie w toruńskich gazetach rękopiśmiennych z XVII i XVIII wieku

Prace Językoznawcze 9, 157-162

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Katarzyna Zawilska
Olsztyn

Zapożyczenia francuskie w toruńskich gazetach rękopiśmiennych z XVII i XVIII wieku*

French Borrowings in Toruń's Handwritten Newspapers from the XVII and XVIII Centuries

The article is the analysis of selected French borrowings in handwritten newspapers from the XVII and XVIII centuries collected in the National Archive in Toruń.

Słowa kluczowe: gazety rękopiśmienne, zapożyczenia, wpływy francuskie
Key words: handwritten newspapers, borrowings, French influences

Wpływy francuskie pojawiły się w polszczyźnie za panowania Henryka Walezego w XVI w. Nasiliły się po ślubie króla Władysława IV z energiczną francuską księżną Marią Ludwiką Gonzagą w 1646 r. (później żoną króla Jana II Kazimierza), a także dzięki małżeństwu Jana III Sobieskiego z Marią Kazimierą d'Arquien. W następnym stuleciu galicyzmy stały się powszechne w Polsce i całej Europie. W tym czasie panowała moda na francuską kulturę, strój, obyczaje oraz język. Rzecznikami języka francuskiego byli m.in. jezuici i pijarzy.

W analizowanych tekstach galicyzmy dotyczą przede wszystkim życia towarzyskiego i wojskowości¹:

* Niniejszy artykuł stanowi drugą część analizy zapożyczeń w gazetach rękopiśmiennych z lat 1671–1772 przesyłanych do Torunia nie tylko z wielu miejsc ówczesnej Rzeczypospolitej, lecz także znaczących miast europejskich, np. Drezna czy Rzymu (zob. K. Zawilska: *Zapożyczenia włoskie w toruńskich gazetach rękopiśmiennych z XVII i XVIII wieku*. „Prace Językoznawcze” VIII. Olsztyn 2006, s. 95–101).

¹ Przedstawiony w artykule alfabetyczny zasób słownictwa nie jest kompletny. Z bogatego materiału leksykalnego wyeksцерpowano i opisano najciekawsze wyrazy. Materiał sprawdzono w *Słowniku wyrazów obcych*, pod red. J. Tokarskiego oraz *Wielkim słowniku wyrazów obcych*, pod red. M. Bańki oraz porównano ze słownikami: XVI w. (S1XVI), J. Ch. Paska (S1JP), S. B. Lindego (S1L). Przy analizie niektórych haseł korzystano ze *Słownika wileńskiego* (S1Wil), a także *Słownika warszawskiego* (S1War).

akord (*accord*, wł. *accordo*) ‘układ, zgoda’: *wywieziona Linia według akordu* XIII 35. 151; *Ozow przez Accord odebrany* XIII 33. Notowany w tym znaczeniu od XVII w., Linde podaje cytat z Troca „Miasto przez akord wzięte” (t. 1, s. 9);

^{o2} *apartment* dziś *apartament* (*appartement*; z wł. *appartamento*) ‘reprezentacyjne i prywatne (monarchy lub innego dostojnika) wnętrze pałacowe, zamkowe’: *ÿ w appartimencie Krolowej Ieými ten się Fest odprawował* XIII 35. 509. Linde odsyła do hasła *pokój* (por. t. 1, s. 27);

artylerija dziś *artyleria* (*artillerie*) ‘formacja wojskowa’: *Artilleryą Koronną supplementowac* 3348. 283. Notuje Pasek, u Lindego w znaczeniu ‘strzelba wielka i wszystko, co do tego należy, jako to: armaty, moździerze, bomby, kule, granaty itd.’ (t. 1, s. 30);

^o *asystencyja* dziś *asystencja* (*assistance* = obecność, z łac. *assistentia* = = pomoc): *iechały [...]* y *a fsi stencyie Imciow barzo liczne* XIV 23. U Lindego *assystancya* w znaczeniu ‘poczet, orszak towarzyszący, dwór’ (t. 1, s. 32);

awizować (*aviser*) ‘powiadamiać o czymś, co ma nastąpić; zapowiadać, zawiadamiać, anonsować’: *IMcP. Krakowski avizuie tą pocztą* 3348. Jest u Paska, u Lindego bez cytatów (zob. t. 1, s. 36);

bagaż (*bagage*) ‘duża ilość sprzętów wojska i artylerii’: *kiedy ani Bagaze wychodzą, ani Ordinanse do ruszenia się maią* XIII 35. 435. Notowane w SłL z cytatami z drugiej połowy XVIII w. w znaczeniu ‘hurt sprzętów wojska i artylerii’ (t. 1, s. 43);

balet (*ballet*): *Balety, tańce rozmaite odprawiały fie* XIII 34. 228. Nie ma w SłXVI, jest u Paska, Linde podaje bez cytatów (t. 1, s. 48);

^o *baron* (*baron*, niem. *Baron*, od germ. *bar*) ‘w średniowieczu tytuł szlachecki, później najniższy honorowy tytuł arystokratyczny; osoba nosząca ten tytuł’: y *ImC P. Barona* 3354. 383. W SłXVI w znaczeniu *senator*, u Lindego z jednym cytatem z początku XIX w. „W Polsce baron znaczył celniejszego urzędnika” (t. 1, s. 58);

bomba (*bombe*) ‘rodzaj pocisku artyleryjskiego’: *bombami y Kulami Miast dobywać Mysla* [sic] XIII 32. Jest u Paska i Lindego (por. t. 1, s. 146);

burda (*bourde*) ‘awantura’: *także ÿ na, Zmud3i gdzie wielka Burda stała się* XIII 35. 149. Znane od XVI w., u Lindego w tym znaczeniu obok ‘rozterk, kłótnia, zwada, turnieja, gomon, fasoł, zamieszanie, rozruch’ (t. 1, s. 198–199);

dama (*dame*) ‘wytworna pani; arystokratka, szlachcianka’: *Kawalerowie y Damy do Pokoju krolowej Imci [...]* XIII 35. 509. SłXVI nie notuje hasła, jest u Paska, u Lindego w znaczeniu ‘znaczniejsza białogłowa’ (t. 1, s. 410);

dragonia od rzeczownika *dragon* (*dragon*, niem. *Dragoner*) ‘piechota używająca koni do przemarszu’: *Regiment Dragonyi y Pułk lekki był w gotowosci*

² Znak ^o wskazuje zapożyczenie pośrednie.

3351. 250. Pasek notuje, Linde cytuje z drugiej połowy XVIII w. obok *dragania*, *dragan* (t. 1, s. 527);

dywizyja dziś *dywizja* (*division*) ‘wielki oddział wojska, część armii’: *P. Starosta Grabowiecki zdywizyją swoią* 1703. 5. Jest u Paska, u Lindego tylko w znaczeniu ‘podzielenie, udział, dzielnica’ (t. 1, s. 588);

°fatyga (*fatigue*, z łac. *fatigo*) ‘trud’: *fatygami* y *Niewczasami*, *ǎ z mnieyszym zdrowia bespieczenstwem nie zastania się* XIII 23. 39. Jest u Paska i Lindego w tym samym znaczeniu (t. 1, s. 646–647);

°flanela (*flanelle*, z ang. *flannel*) ‘rodzaj materiału’: *franela* [sic] *złota* XIV 23. Linde podaje z jednym cytatem w znaczeniu ‘materya wełniana’ (t. 1, s. 657);

fuzyja dziś *fuzja* (*fusée*) ‘ręczna broń palna’: *band3ie miała Fuzyje y po par3e Pistoletow* XIII 32. 148v. W SłL w znaczeniu ‘strzelba, flinta’ (t. 1, s. 681);

galanteria (*galanterie*) ‘drobne wyroby o charakterze zdobniczo-użytkowym’: *w3iał [...] wiele ro3nych kleynotow y Gallanteriey* XIII 32. 82. Jest w SłL m.in. w znaczeniu ‘strój, ozdoby gustowne, modne’ (t. 2, s. 16);

galantomia od *galant* (*galant*) ‘dworstwo obyczajów’: *uydzie ta Galantomia in Pseudopolitia tego Swiata* 3348. 284. Jest w SłL z jednym cytatem z Krasickiego i odsyłaczem do haseł *galanteria*, *galantność* ‘zalogliwość’ (t. 2, s. 17);

granadyer (*grenadier*) ‘żołnierz pieszy’: *przy a/systencyi Z obudwu Stron Gwardyi koron. Granadyerow zoltých* 3352. 889. Linde podaje *granadyer* z jednym cytatem z drugiej połowy XVIII w. obok *granadyer* w znaczeniu ‘kulomiotacz’ (t. 2, s. 117);

harkabuźnik od *harkabuz* (*arquebuse*, wł. *archibuso*) ‘żołnierz uzbrojony w arkabuz – broń ręczną’: *48000000 Harkabuźnikow* XIV 39. 47v. Znane w XVI w., u Lindego występuje tylko *arkabuzer* || *arkabuzyr* || *arkabuz* jako hasło wychodzące z użycia (t. 1, s. 28);

°karnawał (*carnaval*, z wł. *carnevale*) ‘okres zabaw’: *Karnawał tuteyszy otworzy się od 3.* 3351. 249. Jest w SłL z jednym cytatem w znaczeniu ‘mięso-pust, zapusty’ (t. 2, s. 323);

karozeł (*carrousel*) ‘zabawa’: *Iutro takze będzie Carozeł, alias bieganie przy Swieczach* XIII 35. 436. Brak u Lindego, w SłWil jest *karuzel* w znaczeniu ‘dawne wyścigi rycerskie’ (t.1, s. 475–476). SłDor podaje z kwalifikatorem „przestarzałe” (t. 3, s. 593);

kawalkata dziś *kawalkada* (*cavalcade*, wł. *cavalcata*) ‘orszak złożony z jeźdźców lub powozów’: *iechały kawalkaty* XIV 23; *było [...] zpultora Tysiąca kawalkaty* XIII 34. 41. W SłL z jednym cytatem z XVII w. w znaczeniu ‘jazda’ (t. 2, s. 339);

°konferować (*conférer*, niem. *konferieren*, z łac. *confero*) ‘obradować, naradzać się’: *z Krolem Jmcią conferowac ma* 1698/99.2. Linde notuje hasło *konferencyja*, *konwerencya* i odsyła do *znoszenie się*, *namowa*, *obrada* (t. 2, s. 427);

kornet (cornette) ‘szwadron jazdy’: *Konferował krol IMC Regiment Raytarski kornetow* VI 21. 324. Linde notuje w znaczeniu ‘podchorąży’ (t. 2, s. 445–446), *kornet* obok *korneta* jest w SłWar w znaczeniu ‘szwadron’ z kwalifikatorem „staropolski” (t. 2, s. 477);

°*kredens (crédence, z wł. credenza)* ‘świadcstwo na piśmie’: w *karetach krolewskich przyiachał, oddał kredens, iednak dotąd ambafiata Iego in publicum niewyfuła* 3348. 148. Linde notuje *kredenc* obok *kredens* w tym znaczeniu (t. 2, s. 488);

kurier (courier) ‘posłaniec goniec;’: *posłany przez Vmyslnego Curiera* XIV 39. 1v. Nie ma w SłXVI, Linde notuje, ale zaleca porównanie do *kursor, podwodnik* (t. 2, s. 556);

kwartirować dziś *kwaterować* od *kwatery (quartier)* ‘przeznaczać kwatery’: *gwałtem pobranych ludzi kwartiruią* VI 21. 284. U Lindego *kwaterować* bez cytatów (t. 2, s. 566);

kwitować od *kwit (quitte)* ‘nagradzać’: *tam nas Quitowac będziecie* XIII 35. 211. Jest u Paska, SłL podaje hasło w tym znaczeniu z jednym cytatem (t. 2, s. 571);

°*magazyn (magasin, z wł. magazzino)* ‘skład’: *Arsenały y magazyny* VI 21. 235. Brak w SłXVI, u Lindego dopiero od XVIII w. w znaczeniu ‘skład na schowanie zboża i różnych rzeczy’ (t. 3, s. 21);

malkontent (malkontent, wł. malcontento) ‘człowiek stale z czegoś niezadowolony’: *Naši Panowie Polacy malkontenci* XIII 35. 397. Jest u Paska, w SłWil i SłWar, brak w SłL;

maniera (manière) ‘ogłada towarzyska’: *mu fiał rowną przy ochocie zachowac maniere* VI 21. 40. Znane od XVI w., rozpowszechnione w XVII i XVIII stuleciu, w SłL ‘obyczajność’ (t. 3, s. 40);

maszkarada dziś *maskarada (mascarade)* ‘bal maskowy’: *były Maßkaraty [sic] w Zamku* XIII 34. 228. Linde notuje *maszkarada* obok *maskarada* i podaje jeden cytat z końca XVIII w. (t. 3, s. 55);

mina (mine) ‘ładunek materiału wybuchowego’: w *Pięc Mieysc miny podsadzili* XIV 39. Jest w SłJP, w SłL w znaczeniu ‘podkop’ (t. 3, s. 119);

°*muszkiet (mousquet, niem. Muskete, z wł. moschetto)* ‘ręczna broń palna’: *zołnierz z Muszkietem stoi* VI 21. 153. Jest w SłXVI, SłJP, Linde notuje z cytatami tylko z XVIII w. (t. 3, s. 185);

oranżeryja, horanżeryja dziś *oranżeria (orangerie)* ‘parterowy budynek ogrodowy’: *między Horanżeryą na wysokich kolumnach* 3352. 528. Linde odsyła do hasła *rośliniarnia* (t. 3, s. 578);

°*order (ordere, z łac. ordo)* ‘zgromadzenie rycerzy’: *Częstował kawalerję orderu* 3352.734. W tym znaczeniu Linde notuje z jednym cytatem z końca XVIII w. (t. 3, s. 578);

ordynans (ordonnance) ‘rozkaz, polecenie lub zarządzenie’: *dano ordynans ten Pałac zruinowac* 1703. 32. Jest w SłJP i SłL z cytatami z XVII i XVIII w. (t. 3, s. 578);

parol (parole z p.-łac. parabola) ‘słowo honoru’: *parolu Szwedom niedotrzymał* 1703. 31. Brak w SłXVI, notowane w SłJP, Linde podaje cytaty dopiero z XVIII w. (t. 4, s. 49);

partyzant (partisan) ‘stronnik, poplecznik’: *IchMość Partyzanci Krolowy XIII* 33. 960. Nie ma w SłXVI, Linde odsyła do *stronnik* (t. 4, s. 52);

patynka (patin) ‘pantofel’: *lancuchami przepaszana w patynkach* VI 21. 159. Linde podaje znaczenie ‘pantofel kobiecy’ i odsyła do *muły, mulety, muletki* ‘rodzaje obuwia’ (t. 4, s. 66);

paż (page) ‘młodzieniec pełniący służbę’: *Pażowie K.I. M. barzo stroyni jechali pod piorami białemi* XIV 23. 645. Jest u Paska, Linde odsyła do *pachole dworskie* i zaleca porównanie do hasła *giernek* (t. 4, s. 67);

pika (pique) ‘rodzaj broni używanej przez piechotę’: *na pikách żołnierfskich* XIII 23. Znane od XVI w., nie ma u Paska, u Lindego w znaczeniu ‘kopia’ z jednym cytatem z pierwszej połowy XVIII w. (t. 4, s. 121);

pistolet (pistolet) ‘krótka broń palna’: *dobył Pistoletu* VI 24. 215. Nie notowane w SłXVI, jest u Paska i Lindego z cytatem z Zabłockiego (t. 4, s. 133);

regalizować (regaliser, z łac. regalis) ‘obdarowywać, obdarzać’: *Ze on go to za doysciem sobie onych gazetow, regalizowac będzie niczym się barzo omyli* VI 21. 238. Jest u Paska, nie ma w SłL ani SłWil. W SłWar występuje w tym znaczeniu z kwalifikatorem „mało używany” obok *regalować* (t. 5, s. 497);

sentyment (sentiment) ‘uczuciowość, sentymentalność’: *Quarty niedopuszczaią y tym Sentymentem szkodzą* VI 27. 429. Linde notuje w znaczeniu ‘uczucie serca’ i podaje cytaty z XVIII w. (t. 5, s. 241);

serenata dziś *serenada (sérénade, z wł. serenata)* ‘1. krótki utwór instrumentalny; 2. pieśń miłosna’: *Sprawił piekną serenate* 3352. 527. U Lindego ‘ponocna muzyka’ bez cytatów (t. 5, s. 246);

solenizować (solleniser) ‘świętować’: *Pamiątkę Solennizowało Założenie Miasta tego Stołecznego* XIII 35. 514; *był na mszy S. w. kosciele OO Misfionarzow s. Krzyza ktora IMC X. Biskup Poznanski solennizował* 3348. 148. Linde podaje tylko hasło *solenizacja* w znaczeniu ‘uroczystość’ (t. 5, s. 366), czasownik w tym znaczeniu notuje SłWil (t. 2, s. 1526). W SłWar *sollenizować* i *solenizować* w znaczeniu ‘odprawiać uroczystości, celebrować’ z kwalifikatorem „mało używany” (t. 6, s. 263);

szarża dziś *szarża (charge)* ‘ranga, urząd’: *Pan Graff [...] dla Słabego Zdrowia podziękował Jk MCi za Szarżą* 3352. 528. Jest u Paska, w SłL z cytatami z XVIII w. (t. 5, s. 556);

wizyta (visite) ‘odwiedziny’: *tam zgodzinę na Wizycie in fumpsit* VI 21. 275. Pasek notuje, Linde podaje w tym znaczeniu z cytatami z XVIII w. i zaleca porównanie do *gościna, atencya, uniżoność* (t. 6, s. 343).

W badanych tekstach obserwuje się wyraźne nasilenie wpływów francuskich, które znaczną przewagę wśród zapożyczeń osiągnęły na początku doby nowopolskiej. W grupie galicyzmów warto odnotowania są leksemy, które już wyszły z użycia: *galantomia*, *harkabuźnik*, *kornet*, *patynki* lub takie, które zmieniły znaczenie, m.in. *akord*, *kredens*, *partyzant*.

Wielu wyrazów zapożyczonych, które wyeksцерpowano z badanych tekstów, nie notuje Linde, m.in.: *regalizować solenizować*, *malkontent*, *karuzel* lub podaje, ale bez cytatów, por. *balet*, *awizować patynka*, co potwierdza konieczność wydania słownika polszczyzny XVII w.

Skróty

- SiL – S. B. Linde (1854–1860): *Słownik języka polskiego*. T. 1–6. Wyd. 2. Warszawa.
 SiJP – *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska* (1965–1973). Red. H. Koneczna, W. Doroszewski. T. 1–2. Wrocław.
 SiWil – *Słownik języka polskiego* (1861). Wydany staraniem i kosztem M. Orgelbranda. T. 1–2. Wilno.
 SiWar – *Słownik języka polskiego* (1900–1927): Red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki. T. 1–8. Warszawa.
 SiDor – *Słownik języka polskiego* (1958–1969). Red. W. Doroszewski. T. 1–11. Warszawa.
 SiXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku* (1964–1998). Red. M. R. Majenowa. T. 1–26. Wrocław–Warszawa–Kraków.
Słownik wyrazów obcych (1979). Red. J. Tokarski. Warszawa.
Wielki słownik wyrazów obcych (2005). Red. M. Bańko. Warszawa.

Literatura

- Walczak B. (1978): *Wpływy francuskie w polszczyźnie epoki oświecenia*. „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”. Wydział Filologiczno-Filozoficzny nr 96, s. 52–56.
 Walczak B. (1995): *Zarys dziejów języka polskiego*. Poznań.
 Walczak B. (2001): *Kontakty polszczyzny z językami nielotwiańskimi*. [W:] *Współczesny język polski*. Red. J. Bartmiński. Lublin, s. 527–540.

Summary

The author of the paper analyses French borrowings which appeared in handwritten newspapers from 1671–1772 (are collected in the archive in Toruń). The French borrowings became common in Polish language of the XVII and XVIII centuries. The fashion for French culture, customs and style is reflected in described words which refer mostly to social life and military terms. Some of them are now old-fashioned, some have changed their meanings.